भारतीय शासन आणि राजकारण

प्रा.डॉ. जयराम श्रीरंग ढवळे
प्रा.डॉ. रवींद्र कोंडीराम काळे

Pritam

भारतीय शासन आणि राजकारण

* लेखक *

प्रा. डॉ. जयराम श्रीरंग ढवळे

(M.A., B.Ed., M.Phil., Ph.d.)

सहाय्यक प्राध्यापक, संशोधन मार्गदर्शक व विभाग प्रमुख,

राज्यशास्त्र विभाग,

कला व विज्ञान महाविद्यालय,

शिवाजीनगर, गढी. ता. गेवराई जि. बीड

EMAIL ID- jsdhawale7@gmail.com

प्रितम पब्लिकेशन्स

भारतीय शासन आणि राजकारण – प्रा. डॉ. जयराम श्रीराम [illegible]

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

प्रकाशक

श्री. कैलास आर. पाटील

प्रितम पब्लिकेशन्स

५, वर्धमान चेंबर्स,विद्यापीठ रोड, जळगाव.

मो. ९८५०२२२३५१.

आवृत्ती – २०२२

अक्षर जुळवणी – प्रितम पब्लिकेशन्स, जळगाव

मुद्रक – श्री मोरया ऑफसेट, धरणगांव

किंमत रु. ५९५ /-

या पुस्तकातील कोणताही भाग प्रकाशकाच्या लेखी परवानगी शिवाय कुठल्याही नमुन्यात पुनर्मुद्रित अथवा कुठल्याही भाषेत भाषांतरीत करता येणार नाही. तसे केलेले आढळल्यास कोणतीही पुर्वसूचना न देता संबंधीत व्यक्ती अथवा संस्थेवर कायदेशीर कार्यवाही केली जाईल.

या पुस्तकाचे संपादन, लेखन व मुद्रण करतांना योग्य ती काळजी घेवून पुस्तकातील माहीती शक्य तितकी अद्यावत व अचुक देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तरीही नजरचुकीने काही त्रुटी असल्याचे निदर्शनास आणुन दिल्यास योग्य त्या सुचनांचे पुढील आवृत्तीत आवश्यक विचार करू. संकलीत केलेल्या/लिहिलेल्या माहीती पासून कुठलाही व्यक्ती अथवा संस्थेस कुठल्याही प्रकारची हानी झाल्यास त्याची कुठल्याही प्रकारची भरपाई करुन मिळणार नाही. तसेच त्यासाठी लेखक, संपादक, मुद्रक अथवा विक्रेता कोणत्याही कारणास्तव जबाबदार राहणार नाही. याची कृपया वाचकांनी नोंद घ्यावी. आपल्या सुचना कृपया ई-मेलवर कळवाव्यात.

* सर्व कायदेशार तंटे जळगाव न्यायालयांतर्गत असतील.

अनुक्रमणिका

१. भारतीय राज्यघटना .... १ ते २६

२. मूलभूत अधिकार, मूलभूत कर्तव्य, मार्गदर्शक तत्वे .... २७ ते ४५

३. केंद्रिय कार्यकारी मंडळ .... ४६ ते ७६

४. केंद्र – राज्य संबंध .... ७७ ते ९२

५. सर्वोच्च न्यायालय .... ९३ ते १०५

६. भारतीय पक्ष पध्दती .... १०६ ते १२२

७. निवडणूक आयोग .... १२३ ते १३४

८. भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने .... १३५ ते १४५

९. घटनात्मक संस्था .... १४६ ते १७७

प्रकरण – १ ले
भारतीय राज्यघटना
(Indian Constitution)

घटना निर्मितीची पार्श्वभूमी:–

भारताच्या राजकीय प्रक्रियेचा इतिहास म्हणजे भारतीय राज्यघटना होय. कारण त्याचा राज्यघटनेशी घनिष्ठ संबंध आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतात आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि भौगोलिक असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले होते. त्या प्रश्नांना सामोरे जाऊन खऱ्या अर्थाने लोकशाही रुजवणे आणि भारताच्या स्वतंत्र राजकीय संस्कृतीनुसार राष्ट्रीय एकात्मता साध्य करण्याची कठीण जबाबदारी घटनेच्या आधारानेच पार पडणे शक्य होते. कोणत्याही देशाची घटना ही त्या देशातील आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि भौगोलिकतेचा एक भाग असते, त्याचप्रमाणे भारतीय घटना ही याला अपवाद नाही.

भारतीय राज्यघटनेचा अर्थ:–

राज्याचा राज्यकारभार ज्या तत्त्वानुसार आणि नियमानुसार चालवण्यात येतो अशा नियमांच्या संचयाला साधारणपणे घटना असे म्हणतात. प्रत्येक देशाची राज्यघटना ही वैशिष्ट्यपूर्ण असते. राज्यघटना ही देशाच्या घटना समितीने विशिष्ट कालखंडात लिहिलेली असते. घटनेद्वारे शासनाची रचना स्पष्ट होते. शासनात कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्याय मंडळ असे घटक असतात. अशा विविध घटकांची सत्ता आणि त्यांच्या अधिकारांचे स्पष्टीकरण घटनेमध्ये नमूद केलेले असते. त्याचप्रमाणे नागरिकांच्या मूलभूत अधिकार आणि कर्तव्य यांची नोंद देखील केलेली असते. अशा सर्व तरतुदींना राज्यघटना असे म्हटले जाते. राज्यघटनेचा अर्थ पाहण्यासाठी आपणास काही विचारवंतांनी केलेल्या व्याख्या लक्षात घ्याव्या लागतील त्या व्याख्या पुढील प्रमाणे

प्रा. डायसी:–

अशा नियमांचा संग्रह ज्याद्वारे राज्याच्या सार्वभौम सत्तेची अंमलबजावणी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीत्या होत असते.

लॉर्ड ब्राईस:–

ज्या कायद्यानुसार शासन व्यवस्थेची रचना, नागरिकांचे मूलभूत अधिकार व कर्तव्य बाबत तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत आशा तरतुदींच्या समुच्चय याला राज्यघटना असे म्हणतात.

प्रा. गिलख्रिस्ट:–

अशा लिखित अलिखित नियमांचा संग्रह ज्याप्रमाणे राज्याची शासकिय रचना निश्चित केलेली असते. वरील विविध विचारवंतांनी केलेल्या वेगवेगळ्या व्याख्यान चा अर्थ लक्षात घेता आपणास यावरून राज्यघटनेच्या स्पष्टीकर

असल्याबद्दल समाधान ,रोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध होत असल्याची नोंद आयोगाने घेतली. सामाजिक क्षेत्रातील वाढत्या प्रयत्नांची दखल ही संविधान पुनर्विलोकन आयोगाने घेतलेली दिसते.

असे असले तरी काही बाबतीतला सरकारचा प्रयत्न कसा अपुरा पडला याची दखल घेऊन त्यात सुधारणा करता येतील याची शिफारस केली.. त्यातील महत्त्वाच्या शिफारसी पुढील प्रमाणे...

१] राजकीय क्षेत्रातील काही बाबतीत अपयश आले त्यासाठी सुधारणात्मक प्रयत्न करावे लागतील असे आयोगा ने म्हटले आहे उदा, निवडणूक सुधारणा करण्यासाठी काही कायदे करावे लागतील, निवडणुकीत स्त्रियांचा सहभाग वाढवावा लागेल. राजकीय गुन्हेगारी आणि निवडणुकीतील भ्रष्टाचार वाढतो आहे यावर आयोगाने चिंता व्यक्त केली. राजकीय पक्षात नीतिमत्तेचा अभाव वाढतो आहे याचीही दखल आयोगाने घेतली.

२] आर्थिक क्षेत्रातील अंशता अपयश याबद्दल आयोगाने लक्ष वेधले आहे. एकूण उत्पन्नाच्या ८५ टक्के वाटा श्रीमंतांकडे चालला तर गरिबांच्या वाट्याला फक्त १५ टक्के उरले.

३] सामाजिक क्षेत्रातील अपयश याबद्दल आयोगाने लक्ष दिलेले आहे आहे याबाबत ते लिहितात की, ५३ टक्के लहान मुले पोस्टीक आहारापासून वंचित आहेत. अनुसूचित जाती–जमातीच्या प्रगतीसाठी आणखी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे त्यांच्या कल्याणाच्या योजना प्रभावीपणे राबवणे गरजेचे असून लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवावे लागेल.

४] प्रशासकीय यंत्रणेबाबत मत व्यक्त करताना भ्रष्टाचार दिवसेंदिवस वाढत आहे त्याला आळा घ**** गरजेचे आहे.

५] स्त्री–पुरुषातील विषमता कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे. बालकांचा जन्मदर कमी होत आहे. नोकरीतील स्त्रियांचे प्रमाण केवळ ४.९ टक्के असल्याचे आयोगाने मत नोंदवले आहे.

६] न्यायव्यवस्थेने सामान्य लोकांच्या अपेक्षा पूर्ण केल्या नाहीत. न्यायालयीन प्रक्रियेतला वेळकाढूपणा आहे. वाढता खर्च हे प्रमाण समाजाला व राष्ट्राच्या प्रगतीला घातक असल्याचे आयोगाने लक्षात घेतले आहे. गरिबांना कायद्याची मदत देण्यात सरकार कमी पडले आणि दिवाणी तसेच फौजदारी व्यवस्थान बघण्यासारखी आहे असे आयोग म्हणते.

थोडक्यात भारतीय संविधान अमलात आल्यापासून गेल्या पन्नास वर्षाच्या काळात चा लेखाझोका लक्षात घेतल्यास असे लक्षात येते की चांगल्या गोष्टींच्या प्रमाणात वाढ होण्याऐवजी वाईट बाबींचे प्रमाण वाढले आहे.

राज्य पुनर्रचना आयोगाने केलेल्या शिफारशी:–

राज्य पुनर्रचना आयोगाने देशातील वेगवेगळ्या राज्यातील समाजाचा तेथील राजकीय सामाजिक आर्थिक परिस्थितीचा साकल्याने अभ्यास करून अनेक शिफारशी मांडल्या आहेत. त्यांची संख्या २४९ होती. परंतु या सर्व सूचना आणि पैकी कोण कोणत्या बाबतीत घटना दुरुस्ती करण्याची आवश्यकता आहे अशा ५८ सूचनांची यादी त्यांनी सादर केली. तसेच संसदेने कशा प्रकारचे कायदे करावेत अशा ८६ शिफारशी सुचवल्या. व उर्वरित १०५ विषय व उर्वरित १०५ विषयावर कार्यकारी मंडळ व मंत्रिमंडळ यांनी निर्णय घ्यावेत आणि अंमलबजावणी करावी. या सर्व सूचना पैकी काही महत्त्वांच्या शिफारसींचा उल्लेख पुढील प्रमाणे करता येईल.

प्रा. डॉ. जयराम श्रीरंग ढवळे

(M.A., B.Ed., M.phil.,Ph.D.)

सहाय्यक प्राध्यापक, संशोधन मार्गदर्शक व विभाग प्रमुख,राज्यशास्त्र विभाग,
कला व विज्ञान महाविद्यालय, शिवाजीनगर,गढी. ता.गेवराई जि. बीड

Email ID: jsdhawale7@gmail.com

• अध्यापनाचा अनुभवः 13 वर्षे • पीएच. डी. संशोधन मार्गदर्शक म्हणून मान्यता • डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद. • आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय सेमिनार कॉन्फरन्समध्ये 38 पेक्षा जास्त शोधनिबंध सादर • एक आंतरराष्ट्रीय सेमिनारचे समन्वयक म्हणून कार्य • संशोधन पत्रिका रिसर्च जर्नल मध्ये 21 पेक्षा जास्त शोधनिबंध प्रकाशित • भारतीय शासन आणि राजकारणन हे एक पुस्तक प्रकाशित • प्रमुख मार्गदर्शक म्हणून 11 पेक्षा जास्त व्याख्याने • महाविद्यालयातील विविध समित्यावर तेरा वर्षे कार्य करण्याचा अनुभव

प्रा. डॉ. रविंद्र कोंडीराम काळे

(M.A., B.Ed., NET, Ph.D.)

सहयोगी प्राध्यापक, संशोधन मार्गदर्शक व विभाग प्रमुख,
राज्यशास्त्र पदवी व पदव्युत्तर विभाग,
बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड

Email ID surkale.kale@gmail.com

• अध्यापनाचा अनुभवः पदवी व पदव्युत्तर १५ वर्षे • पीएच. डी. संशोधन मार्गदर्शक म्हणून मान्यता व ४ विद्यार्थ्यांचे संशोधन कार्य सुरू • आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय सेमिनार कॉन्फरन्समध्ये ५२ पेक्षा जास्त शोधनिबंध सादर • राष्ट्रीय ४ सेमिनार व ७ कार्यशाळेचे समन्वयक म्हणून कार्य • संशोधन पत्रिका रिसर्च जर्नल मध्ये ३८ पेक्षा जास्त शोधनिबंध प्रकाशित • तीन संशोधन पत्रिकेचा संपादक, सहसंपादक म्हणून पाच पुस्तके व संपादक मंडळाचा सदस्य म्हणून दोन पुस्तके प्रकाशित • विद्यापीठ अनुदान आयोगाचा एक लघु शोधप्रबंध सादर • प्रमुख मार्गदर्शक म्हणून १५ पेक्षा जास्त व्याख्याने • IGNOU व YCMOU या मुक्त विद्यापीठांचा समंत्रक म्हणून १४ वर्षे कार्य • महाविद्यालयातील विविध समित्यावर पंधरा वर्षे कार्य करण्याचा अनुभव

प्रितम पब्लिकेशन्स

संदर्भग्रंथ व स्पर्धा परीक्षा पुस्तकांचे प्रकाशक

5, वर्धमान चेंबर्स, विद्यापीठ रोड, जळगाव.फोन: 0257-2255445, मो:9850222351
www.pritampublication.com, email : pritamjalgaon@rediffmail.com

ISBN 978-93-93834-73-7

9 789393 834737